

Inspiratie uit ons institutionele geheugen

Institutes voor collectieve actie als structurele oplossingen voor sociale dilemma's in het Europese verleden¹

Tine De Moor

Summary

Inspiration from our institutional memory. Institutions for collective action as structural solutions to social dilemma's in the European past.

In this article, I demonstrate how in the European past social dilemmas were solved, in particular by the setting-up of institutions for collective action. Such institutions are developed and governed by the stakeholders – farmers, craftsmen, ...- themselves and have played a major role in the social and economic history of in particular Western Europe. Their popularity in this area from the late medieval period onwards was possible mainly because of the absence of a central authority and of a good-function market at the time. Considering the current failure of both state and market to address many societal and economic problems, it should be no surprise that citizens today revert back to this type of institution, as becomes visible in the many forms of resource sharing and collective economic initiatives.

'From a centralistic, technocratic perspective a landscape of local and regional institutions which were set up to deal with local problems are often regarded as 'chaotic'. But this labeling is wrong. In fact, the capacity of associations set up by responsible citizens to find solutions for real problems is outstanding and more human.' Elinor Ostrom, 2009.

I. Inleiding

Sociale dilemma's zijn van alle tijden. Met enige overdrijving zou men kunnen stellen dat ze de drijvende kracht vormen achter nagenoeg alle

maatschappelijke veranderingen van velerlei aard. Vanuit een evolutionair perspectief zou men ook kunnen veronderstellen dat de mens leert uit eerder gekozen oplossingen en door de tijd steeds beter geworden zou moeten zijn in het maken van de gunstigste keuzes. Uit het Europese verleden blijkt echter dat een van de mogelijke oplossingen die eeuwenlang het economische reilen en zeilen in onder andere Nederland heeft bepaald – met name de keuze voor instituties voor collectieve actie – in ons huidige denken sterk naar de achtergrond is gedrongen. Instituties voor collectieve actie zijn samenwerkingsverbanden, opgezet, vormgegeven en beheerd door de directe *stakeholders* zelf, gecentreerd rond een bepaald economisch, sociaal, maar evengoed politiek probleem. Het zijn instituties die van onderop gevormd worden en tijdens hun bestaan ook door die leden aangepast worden aan de veranderende omstandigheden in de samenleving. In het vroegmoderne Nederland waren dergelijke instituties voor collectieve actie eeuwenlang de meest voor de hand liggende oplossing voor sociale dilemma's. De overheid stond nog onvoldoende sterk om op een gecentraliseerde wijze sociale problemen op te lossen; de markt voor verzekeringen of zorgvoorzieningen was nog helemaal niet ontwikkeld.

Vanaf de negentiende eeuw, wanneer de natiestaat zich ontwikkelt en de vrije markt zich ten volle ontwikkelt, verliezen collectieve oplossingen en het daarvoor nodige wettelijke en politieke kader aan belang. In onze huidige samenleving is het zelfs gewoon geworden dat de overheid voor de burger vooruit denkt: individuele problemen worden vanuit een (inter)nationaal wetgevend kader benaderd. Hoe dat kader eruitziet, wordt in een democratie niet bepaald door de *stakeholders* zelf, maar door hun 'afgevaardigden'. De huidige aanpak, waarbij problemen op een lokaal niveau standaard via een (internationaal) wetgevend kader worden geregeld, levert een aantal *freerider*-problemen op, mede door de groeps grootte, door de anonimiteit van de deelnemers, of door het gebrek aan identificeerbaarheid van overtreders. De burger is nog weinig betrokken bij het oplossen van dagelijkse problemen en vertrouwt er inmiddels ook op dat 'de overheid' voor alles een oplossing heeft. Maar de fout ligt zeker niet altijd bij de burger: vaak is het voor die deelnemers zelfs onduidelijk wat de regels van het spel eigenlijk zijn, als gevolg van een ondoorzichtige en al te complexe wetgeving.

Kortom: de keuze voor collectieve langetermijnoplossingen voor sociale problemen zonder tussenkomst van de staat is inmiddels helemaal niet vanzelfsprekend meer. Terwijl elders in de wereld dergelijke instituties voor collectieve actie vandaag de dag nog steeds een belangrijke rol spelen, lijkt een deel van die rijke geschiedenis uit ons collectieve geheugen gewist.² In dit artikel probeer ik aan te tonen hoe instituties voor collectieve actie in het verleden – meer dan twee eeuwen terug – sociale

dilemma's probeerden op te lossen en wat daarvan de voor- en nadelen waren, en ik schets de context van het verdwijnen van deze instituties.³ Ook binnen de sociologie kan het brede spectrum aan institutionele vormen van collectieve actie tussen markt en staat dat we in het Europese verleden kenden een rijke bron van inspiratie vormen. Met de nieuwe vormen van collectieve actie, van de *Occupy Wall Street*-beweging tot samenaankoopacties in de virtuele wereld,⁴ lijkt het bovendien alsof de kracht van het collectief vandaag opnieuw heruitgevonden wordt. Een beter begrip van vergelijkbare instituties in het verleden kan onderzoekers helpen bij het toetsen van de kansen en bedreigingen die dergelijke 'nieuwe' initiatieven met zich meebrengen.

2. In de stad en op het platteland: gilden en gemene gronden als historische voorbeelden van instituties voor collectieve actie

Het verhaal begint echter in het verre verleden, met name in de Europese middeleeuwse samenleving. Individuele verzekeringen tegen risico's bestonden nog niet en de overheid had niet of nauwelijks de slagkracht om de gevolgen van rampspoed te verhelpen. In deze context zou men het wellicht geen vreemde keuze vinden om in het geval van moeilijke keuzes eerder het eigenbelang na te streven dan dat van het algemene, grotere goed. Vanaf de late middeleeuwen, zo rond de elfde tot dertiende eeuw, werd in de Lage Landen er echter in toenemende mate voor gekozen om bepaalde individuele problemen collectief en in een geïnstitutionaliseerde vorm op te lossen, grotendeels los van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten. Het algemene belang betrof daarbij echter niet de gehele samenleving (zelfs niet altijd de inwoners van de eigen stad), maar slechts een segment ervan.⁵ Het uitgangspunt voor de vorming van een collectiviteit was niet in de eerste plaats de onmiddellijke woonomgeving, maar eerder de beroepsgroep. Kooplieden vormden als eerste beroepsgroep (het vroegste voorbeeld dateert al van vroeg in de elfde eeuw in Tiel) een samenwerkingsverband: door de krachten te bundelen konden ze meer druk uitoefenen op zowel lokale stedelijke als machtiger autoriteiten, zoals de Duitse Keizer, om bepaalde privileges te verkrijgen (Van der Vleuten & van Zanden, 2010). Als individuele kooplieden stonden ze vrij zwak en kregen ze op vele terreinen voorbeelden van sociale dilemma's voorgeschoteld: wie investeert in handel, loopt altijd het risico dat goederen verloren gaan, niet geleverd worden, dat de betaling niet gebeurt of dat het schip nog voor aankomst zinkt. Dergelijke risico's verschillen op zich eigenlijk weinig van de uitdagingen binnen 'virtuele handelsruimtes' als eBay: hoe zorgen beide partijen ervoor dat de afspraken nageleefd worden?

Dit vraagstuk lag ook aan de basis van de oprichting, ongeveer een eeuw later dan de koopmansgilden, van de eerste ambachtsgilden. Een groeiende goederenmarkt zorgde ervoor dat sommige ambachtsslieden onvoldoende kwaliteit leverden of hun producten onder de prijs gingen verkopen. Door het verenigen van de ambachtsslieden konden reputatiemechanismen ontwikkeld worden en kwaliteits- en prijsafspraken hard gemaakt worden, waarmee een minimuminkomen voor de leden van het gilde gegarandeerd kon worden. Met een merkteken van het gilde maakte een ambachtsman duidelijk dat zijn product aan een bepaalde kwaliteitsstandaard voldeed en de gevraagde prijs waard was. De voordelen van de huidige trend naar samenaankoop waren voor de gildelieden in de late middeleeuwen evengoed bekend: met het aankopen van goederen in bulk kon een goede prijs afgedwongen worden voor de nodige grondstoffen. Over het algemeen had een gilde ook ten minste een gildehuis in collectief bezit, maar ook collectief gebruik van de productiemiddelen behoorde tot de mogelijkheden. Minstens even belangrijk waren de collectieve voorzieningen in het geval van ziekte, werkeloosheid of overlijden en de gevolgen daarvan voor het gezin van de leden (weduwen- en wezenuitkeringen). Niet alle gilden voorzagen in elke vorm van sociale zekerheid of benutten alle mogelijke voordelen, maar precies deze adaptatie aan lokale noden maakt deel uit van de veerkracht van deze instituties. Door hun vorming van onderaf was het perfect mogelijk met de bijzonderheden van de lokale omstandigheden rekening te houden, zonder een van bovenop opgelegd stramien te volgen bij de vormgeving van hun institutie.

Gelijktijdig met deze voornamelijk stedelijke beweging in gilden organiseerden ook steeds meer boeren hun werkzaamheden en gebruik van weideland gemeenschappelijk.⁶ Voorheen werd land ook wel gemeenschappelijk gebruikt, maar gebeurde dit in een minder geïnstitutionaliseerde vorm, met minder aandacht voor een strikte regulering en sanctionering van overtredingen van dat reglement.

Zowel de stedelijke als de rurale formalisering van samenwerking moeten we zien in relatie tot de toenemende bevolkingsdruk in bepaalde regio's van West-Europa. Van de elfde eeuw tot het midden van de veertiende eeuw – wanneer de Zwarte Dood toeslaat – kende West-Europa een gestage bevolkingsstijging, weliswaar met de nodige *ups* en *downs*, maar met in het algemeen toenemende urbanisatie en druk op de beschikbare natuurlijke rijkdommen. Voor boeren leidde dit tot steeds intensiever gebruik van landbouwgrond én weideland waardoor de – voor een gemengd landbouwsysteem – noodzakelijke balans tussen beide vormen van landgebruik steeds fragieler werd. Voldoende weideland was als bron van meststoffen een absolute noodzaak om het akkerland productief te houden (Slicher van Bath, 1978). Wanneer binnen een dorp

de verhouding tussen beschikbaar weideland en bewerkt akkerland uit balans dreigde te raken, diende men actie te ondernemen. Verdere ontginning van het weideland werd beperkt door de vorming van ‘gemene gronden’⁷ waarbij het gebruik van het weideland werd onderworpen aan strenge voorwaarden, variërend van aantoonbaar verblijf in de lokale dorpsgemeenschap gedurende enkele jaren tot een jaarlijkse of aan het aantal stuks vee gerelateerde bijdrage aan de gemeenschappelijke kas van de gemene grond. Dergelijke ‘gemene gronden’ – in Nederland beter gekend onder de benamingen markegenootschappen (oosten van Nederland) en meenten (vooral Zuid-Nederland) – werden op grote schaal ingericht in West-Europa, en bleven tot het eind van de achttiende eeuw een belangrijke rol spelen in de organisatie van de landbouw.⁸ Organisatie in gemene gronden – beter bekend onder de tegenwoordig alom te vinden term ‘*commons*’ – bood ook een aantal schaalvoordelen, onder meer bij investeringen. Het omheinen of draineren van weideland kan veel efficiënter gebeuren wanneer dat voor één groot perceel gebeurt in plaats van voor vele afzonderlijke percelen. Ook bij het hoeden van het vee speelden dergelijke schaalvoordelen. Door de grotere oppervlakte en variatie in de kwaliteit van het weideland werden een aantal risico’s beperkt. Wie een perceel land bij de rivier had, had het voordeel van een drinkplaats voor het vee maar liep tegelijkertijd een groter risico op overstroming van zijn land. Wanneer boeren door samenwerking zowel gebruik konden maken van het land bij de rivier als het wat hogerop gelegen weideland, konden allen de voordelen benutten en de kosten van de nadelen spreiden. Naast dergelijke meer economische voordelen bracht samenwerking de boeren ook in een betere onderhandelingspositie ten aanzien van de lokale heer. Bij een dispuut over oneigenlijk gebruik van een van de partijen stonden ze samen sterk; kosten van een eventuele rechtszaak konden door de hele groep gedragen worden.

In de steden leidde de toenemende bevolkingsdruk eveneens tot problemen voor bepaalde beroepsgroepen; enkel door zich te verenigen in gilden konden gemeenschappelijke belangen – garantie op minimale tewerkstelling en dito inkomen, het hanteren van minimum kwaliteitseisen van de gemaakte producten of geleverde diensten – gewaarborgd worden. Het ontstaan van nieuwe beroepsgroepen door de toenemende urbanisatie biedt op zich al een afdoende verklaring voor de snelle groei van het aantal ambachtsgilden, eerst in de Zuidelijke Nederlanden (ongeveer overeenkomstig met het huidige België) en vervolgens in het noorden van de Nederlanden.⁹ Maar ook de oorsprong van de Nederlandse waterschappen moet in die tijd geplaatst worden: door samenwerking probeerden de leden van het waterschap om op een zo efficiënt mogelijke wijze het land –en de voeten– droog te houden (van Tielhof, 2007; Kaijser, 2002; Soens, 2009, pp. 17-72). Een fenomeen van andere

aard, maar institutioneel gezien zeer gelijkaardig en ook gelijktijdig in opkomst en verdwijnen, zijn de begijnhoven: vrouwen die een semi-religieus leven nastreefden, verenigden zich en leefden relatief onafhankelijk van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten een gemeenschappelijk leven. Ook hier moet de opkomst van deze institutie geplaatst worden in de toenemende urbanisatie vanaf de late Middeleeuwen in de Lage Landen (Bosker, Buringh & Van Zanden, 2008; hun gegevens zijn deels gebaseerd op Bairoch, Batou & Chevre (1988)): alleenstaande vrouwen trokken in toenemende mate naar de stad om er te werken als dienstmeid (Reher, 1998). De veiligheidsproblemen waarmee deze individuele vrouwen geconfronteerd werden, konden door het vormen van collectiviteiten beperkt worden.

Wanneer vele belangengroeperingen ontstaan, gericht op telkens slechts een deel van de samenleving, is het voor de hand liggend dat er onderling ook conflicten ontstonden. Begijnen bijvoorbeeld hielden zich bij wijze van economische activiteit bezig met de fabricatie van textiel. In vele gevallen verkregen zij toestemming om hun textiel ook op de lokale markt te verhandelen en in een aantal gevallen genoten zij daarbij van een gunstige fiscale situatie. Dit was zeer tegen de zin van de textielgilden en leidde tot de nodige onderlinge discussie en conflicten.¹⁰ Ook waterschappen en markegenootschappen hadden soms beide belang bij een bepaalde aanpak, met de nodige discussie over gebruiksrechten tot gevolg. Voor elk van de betrokken groepen – boeren, ambachtslieden, begijnen enzovoort – gold echter: als groep met gemeenschappelijke belangen stonden ze sterker: in de economie, in de politiek, in de samenleving.

3. Hoe samenwerken? Kenmerken van instituties voor collectieve actie in het Europese verleden

Uit onderzoek naar hedendaagse instituties is gebleken dat de betrokkenheid van directe stakeholders bij de oprichting en dagelijkse beheer van groot belang is voor een goed functioneren van instituties. In het geval van de ambachtsgilden waren dat de ambachtsslui van een bepaald ambacht, vaak met verschillende ambachten binnen één en dezelfde productcategorie: wevers richtten hun eigen gilde op, maar ook spinsters konden hun eigen gilde hebben. Lokale overheden speelden een belangrijke rol bij de erkenning van hun bestaan, maar het initiatief werd normaliter genomen door de ambachtssliden (in het geval van de gilden) of de boeren (in het geval van de gemene gronden). Samenwerken en samen land beheren bleek vaak een moeilijke evenwichtsoefening tussen het behalen van individueel voordeel en het respecteren van de groep en de rechten van andere leden van de groep. Wie zelf ambachts-

man is, begrijpt beter waar het om gaat, wat er op het spel staat. Wie zelf hoopt nog lang te kunnen genieten van de voordelen die het behoren tot een gilde oplevert, zal ook beter begrijpen dat men zich aan bepaalde afspraken dient te houden.

191

Een belangrijk gemeenschappelijk kenmerk van de instituties voor collectieve actie is dat ze zelfregulerend zijn en ook aan zelfbeheer doen: de leden van de institutie ontwerpen zelf het reglement – meestal in samenspraak met een lokale machthebber – met daarin richtlijnen over wie al dan niet lid kan worden, hoe gebruikgemaakt mag worden van de gemeenschappelijke goederen en diensten, hoe de institutie bestuurd dient te worden, en wat te doen in geval van overtreding. Het uitgebreide sanctioneringssysteem diende vooral een ontradend effect te hebben. Monitoring overlaten aan externe partijen was vaak duur en soms ook minder effectief. Een controleur diende betaald te worden, terwijl wanneer dit intern geregeld werd men vaak van een beurtrol systeem gebruikmaakte: elke gebruiker diende op een bepaald moment ook de weinig populaire rol van controleur op zich te nemen, zonder hiervoor extra vergoed te worden. Bovendien is het veel makkelijker om freeriding te laten detecteren door een ‘interne’ controleur, aangezien deze door zijn rol als gebruiker ook dichterbij het dagelijkse gebruik stond. De lokale politiemacht inschakelen indien het reglement niet nageleefd werd, plaatste de gebruikers bovendien soms in een lastige situatie ten aanzien van de lokale overheden, met wie meer dan eens conflicten ontstonden over het gebruiksrecht van de gemene gronden.

Het reglement werd ook aangepast aan de noden van het moment. Was er een jaar van extreme droogte, dan werden de koeien even van de gemene grond afgehouden, om overbeweiding tegen te gaan. Wie zich niet aan de regels hield werd bestraft, door een intern aangestelde ‘politiemacht’. In vele gevallen was het een plicht die bij het lidmaatschap hoorde om slecht gedrag te rapporteren aan het bestuur; indien men dit naliet, werd men soms zelf bestraft wegens nalatigheid. Met het stimuleren van dergelijke sociale controle en het dreigement van strenge straffen als inbeslagname van goederen, of feitelijk verlies van lidmaatschap bij herhaaldelijke overtreding, trachtte men zoveel mogelijk preventief te werken. Vermijden van problemen genoot duidelijk de voorkeur boven bestraffing.

Een goed geolied systeem waarbij iedereen zich aan de regels houdt, werkt het best in een kleine gemeenschap, waar iedereen iedereen kent, zo blijkt uit tal van studies naar sociale dilemma’s (Kollock, 1998, p. 199). De meeste van de instituties die we hier bestuderen, waren vrij kleine organisaties, waarbij lidmaatschap aan strenge regels onderworpen was, met vaak slechts een paar tientallen huishoudens. Men probeerde het aantal betrokkenen zoveel mogelijk te beperken door het instellen van

creatieve toegangsregels: niet alleen werd lidmaatschapsgeld gevraagd, maar daarenboven gold vaak nog de voorwaarde dat men van een welbepaalde familielijn afstamde of dat men binnen een bepaalde perimenter van de gemene grond woonde. Onder de toenemende bevolkingsdruk die de vroegmoderne tijd kenmerkt, werd men steeds creatiever in het bedenken van voorwaarden voor lidmaatschap. Niet zelden was het uitsluiten van vrouwen – en dit zien we terug bij lidmaatschap van zowel gemene gronden als gilden – in periodes van economische achteruitgang en demografische groei de eerste maatregel. In Antwerpen werd een leertijd en meesterproef geïntroduceerd om de toegang tot het ambachtsgilde te reguleren (zie ook De Munck, 2002). Dat deze over het algemeen vrij ‘exclusieve’ organisaties hun grenzen duidelijk afbaken, hoeft echter niet te betekenen dat ze als elitair beschouwd moeten worden. Gemene gronden werden door zowel arme als rijke boeren gebruikt; ook in gilden had men rijkere en armere gildebroeders. Het beperken van het aantal leden was vaak een kwestie van zelfbehoud: hoe meer leden, hoe meer risico op problemen, zo zou men kunnen redeneren. Tegelijkertijd was het niet onbelangrijk om ook enigszins inclusief te werken: indien niet alle beoefenaars van een bepaald ambacht zich aansloten was er weinig kans dat onderlinge prijsafspraken enig effect zouden hebben. Bovendien zou een te klein gezelschap weinig gewicht in de schaal kunnen leggen bij onderhandelingen rond monopolieafspraken of politieke vertegenwoordiging van het ambacht in de lokale besturen. Er diende dus enig evenwicht gezocht te worden tussen exclusiviteit en inclusiviteit; dat het echter steeds om een welbepaalde, specifieke groep individuen ging is duidelijk.

Dit is meteen ook het duidelijkste verschil met wat men over het algemeen met ‘collectieve actie’ bedoelt. De eerste gedachten bij die omschrijving gaan meestal naar betogingen, opstanden of rebellie van anonieme massa’s die eenzelfde doel nastreven: de opheffing van een politiek systeem, een loonsverhoging, het vermijden van een fabriekssluiting enzovoort. Wie precies aan dergelijke grootschalige activiteiten deelneemt is, op de identiteit van de leidersfiguren na, zelden of nooit bekend (zie ook Tilly, 1978). Dergelijke collectieve actie is vaak ook veel omvangrijker dan de geïnstitutionaliseerde variant. Hoe meer mensen deelnemen aan een betoging, hoe geslaagder deze is; hoe meer zielen, hoe meer effect, zou men kunnen stellen. In het geval van instituties voor collectieve actie ligt dit geheel anders: een grote groep is moeilijker te besturen dan een kleine, hechte groep waarbinnen men elkaar door en door kent. Meer leden betekent meer noodzaak tot controle. Hoewel bijvoorbeeld ook gildeleden zich wel eens bij zo een vorm van massale collectieve actie aansloten, is er toch een fundamenteel verschil met de geïnstitutionaliseerde vorm van collectieve actie: deze laatste is niet ano-

niem, ieder is bij naam gekend, en het aantal deelnemers is beperkt.

Precies het feit dat de instituties in kwestie erin slaagden om een eeuwenlange geschiedenis op te bouwen, met de nodige *ups* en *downs*, maar steeds bestand tegen de veranderingen van hun tijd op sociaal, economisch, ecologisch en politiek vlak, toont aan dat zij toch vrij succesvol geweest zijn als institutie. Men zou kunnen opwerpen dat er een zekere mate van padafhankelijkheid mee gepaard ging: als men eenmaal de moeite gedaan heeft tot oprichting van zo een institutie is er weinig animo om dit proces om te keren. Om een institutie waarbij met vele verschillende wensen en noden – van zowel binnen als buiten de organisatie – rekening gehouden moet worden gaande te houden, zijn regelmatige aanpassingen van de regulering noodzakelijk. Dat vele gilden, gemene gronden en andere voorbeelden erin slaagden zich aan te passen aan veranderende omstandigheden in een samenleving die nauwelijks juridische bescherming bood tegen rampspoed, is opmerkelijk. Een even interessante indicator van de veerkracht van deze instituties is hun ‘institutionele flexibiliteit’. Sommige instituties gingen in elkaar op, omdat de nieuwe combinatie van doelstellingen meer slagkracht zou geven aan de groep (De Munck, Lourens & Lucassen, 2002). Andere instituties gingen over van het ene type naar het andere. Een mooi voorbeeld daarvan is het Stichtse en Gelderse veenraadschap, gevormd tussen 1546 en 1650, dat vanaf 1848 omgevormd werd tot een waterschap. Dit was een logische evolutie: vanaf het moment dat het gebied uitgegraven was, was niet langer veenwinning, maar waterbeheer de eerste prioriteit (Van Schuppen, 2011). Uit andere vormen van instituties, zoals gilden, werden weer andersoortige organisaties geboren. Een voorbeeld hiervan vormde de knechtsbus, een vorm van collectieve verzekering voor de knechten werkzaam in het gilde (zie ook Prak, 1992). De knechten hadden een ondergeschikte positie in het gilde, maar wilden toch van het ‘corporatieve model’ gebruik maken om zich tegen allerlei onheil te verzekeren waartegen het gilde zelf geen bescherming bood (althans niet voor de ‘lager geplaatste’ knechten). Hieruit blijkt dat allerlei vormen van instituties aan elkaar verwant zijn, maar dat hun verschil in doelstelling of doelgroep de oprichting van een andere, aparte organisatie noodzakelijk maakte. Sommige instituties veranderden ook intern fundamenteel: van vele ambachtsgilden is bekend dat ze in oorsprong in de eerste plaats religieuze groeperingen waren. Religie en dan in het bijzonder de dreiging van het vagevuur waarin men bij slecht gedrag na de dood kon terechtkomen, vormden volgens sommige onderzoekers een belangrijk onderdeel van de *incentive structure* bij dergelijke instituties (Richardson, 2004): wie overwoog om de kantjes ervan af te lopen, die dacht daarom wel tweemaal na.

Kortom: het model dat door onze voorouders zo frequent gevolgd

werd als oplossing voor bepaalde sociale dilemma's, is een voorbeeld van een institutie die zichzelf telkens opnieuw diende uit te vinden en aan te passen aan de veranderende maatschappij. Ondanks die flexibiliteit zijn dergelijke succesvolle vormen van instituties die van onderop gevormd worden vandaag de dag – althans in Noordwest-Europa – eerder een rariteit. Vele gemene gronden zongen het nog even uit tot het eind van de negentiende eeuw, maar vandaag de dag zijn er weinig sporen meer van te zien. Enkel de waterschappen zijn vandaag de dag nog courante instituties, al is ook daarbij sinds de negentiende eeuw sprake van centralisering. Dat de waterschappen de tijd overleefd hebben, heeft ongetwijfeld te maken met hun grote belang in de precaire waterhuishouding in Nederland. Overlevend of niet, de historische ontwikkeling en het voortbestaan van vele instituties voor collectieve actie in West-Europa aan toont dat langetermijnsamenwerking mogelijk is, mits ieder zich aan de regels houdt. De overlevering van de bronnen heeft uiteraard een zekere autoselectie gemaakt: de instituties die slechts kort bestonden, en in alle stilte weer verdwenen, lieten vaak geen bronnen na. Dit heuristisch probleem kan echter aangepakt worden door de dynamiek van eerder succesvolle instituties over de langere termijn te onderzoeken. Elke institutie maakt goede en slechte tijden door, en dit vertaalt zich in zowel de regulering als in de praktische weerslag daarvan. Wanneer regels al te vaak overtreden werden, werden nieuwe clausules en vaak extra sanctionering toegevoegd en oudere regels aangepast of vervangen.¹¹ Uit de jaarlijkse boekhouding van de instituties, die zeker in het geval van gilden vaak goed bewaard werd, kunnen economisch moeilijke tijden vrij eenvoudig gedistilleerd worden en kan het corresponderende gedrag op andere vlakken, zoals aanwezigheid bij vergaderingen of nood aan tijdelijke sociale zekerheidsvoorzieningen, daaraan gekoppeld worden.

Een diepgaande vergelijking op het niveau van de interne organisatie biedt de mogelijkheid om het onderzoek naar de verschillende vormen van instituties voor collectieve actie nieuw elan te geven. Hoewel gilden als voorbeeld van een dergelijke institutie ruime aandacht kregen binnen de historiografie, zijn het veeleer de gemene gronden geweest die een bron van inspiratie vormden voor politieke wetenschappers zoals Elinor Ostrom, in 2009 nog met de Nobelprijs voor Economie bekroond. Ostrom legde in haar boek *Governing the commons. Institutions for collective action* (1990) met comparatief onderzoek naar de kenmerken van succesvolle instituties voor collectieve actie de basis voor vele andere onderzoekers uit een ruim scala van disciplines. Ze legde daarbij sterk de nadruk op twee kenmerken: het van onderaf (*bottom-up*) gevormd zijn (bij voorkeur met expliciete goedkeuring van lokale machthebbers), en zelfbeheer (*self-governance*). Hoewel de mate van inmenging van anderen dan de onmiddellijke *stakeholders* soms onduidelijk is, passen de historische

instituties die tot nu toe aan bod kwamen wonderwel in het plaatje dat Ostrom op basis van hedendaagse instituties –voornamelijk irrigatiesystemen – schetst.¹²

195

4. Waarom (niet meer) samenwerken? Verklaring van de opkomst en het verdwijnen van instituties voor collectieve actie¹³

Voor al de hier besproken instituties geldt dat ze zo rond de twaalfde en dertiende eeuw vaste voet aan de grond kregen in Noordwest-Europa, met de Nederlanden als kern van het verhaal. Sommige instituties, zoals gilden, werden eerst populair in de Zuidelijke Nederlanden en pas daarna in het Noorden (Lourens & Lucassen, 1997; Lucassen, Lourens & De Munck, 2004). Ook elders in Europa vinden we instituties die van onderaf gegroeid zijn en ‘gerund’ werden door de belanghebbenden zelf, maar de concentratie is toch opvallend sterk in de regio rond de Noordzee.¹⁴

Hoewel deze ‘stille revolutie’ binnen het Noordzeegebied tot op heden opmerkelijk genoeg nog niet volledig verklaard werd, zijn er toch al een aantal factoren te onderscheiden die overduidelijk een rol gespeeld hebben; dat blijkt onder meer uit vergelijkingen met de situatie in Oost-Europa. Eén van de misschien voor de hand liggende factoren is de sterkte van het overheidsgezag in de ontstaansperiode. Zonder een overheid die van bovenaf de samenleving reguleert en instrueert – al dan niet met het oog op het eigen dan wel algemene belang – is er meer ‘ruimte’ voor initiatieven van de burger zelf. De burger wordt door dit laatste ook tot op zekere hoogte verplicht om zelf het heft in handen te nemen.¹⁵ Indien er sterke inmenging is vanuit de overheid, dan wordt het moeilijk om zich op een efficiënte wijze te gaan organiseren. Gildeleden hadden in de Lage Landen vaak grote politieke macht. Een sterk centraal gezag – dat hier lange tijd ontbrak – zou zo een politieke beïnvloeding wellicht niet weten te appreciëren. Een duidelijk voorbeeld daarvan is te vinden in China, waar lange tijd de vorming van gilden werd tegengehouden. De handelaars en ambachtlieden konden zich in China pas vrij laat (vanaf de zeventiende eeuw) als groeperingen manifesteren. De vrijheid om zich te organiseren is dus van groot belang om een duurzame institutie op te zetten. Zowel van onderaf als van bovenaf –los van de staatsmacht – moet er dus ‘ruimte’ zijn vooraleer individuen tot goede samenwerking kunnen komen. De overheid in de betreffende periode was nog zeer zwak en de macht sterk gedecentraliseerd.

Dit probleem van een zwakke overheid speelde echter in wel meer regio’s en vormt aldus geen afdoende verklaring voor de regionale concentraties van de oprichting van instituties voor collectieve actie in de Lage Landen in vergelijking met bijvoorbeeld Zuid-Europa. Collectieve

actie is immers niet de enige oplossing voor individuele problemen: de meest voor de hand liggende oplossing is de familie, de collectiviteit van bloedverwanten. Echter, wanneer we de situatie in Noordwest-Europa van rond de tijd dat instituties voor collectieve actie opkwamen beschouwen, dan blijkt dat de huishoudens in deze regio begonnen te verschillen van de huishoudens in bijvoorbeeld Zuid-Europa, alwaar familierelaties veel sterker bleken te zijn en de familie wel als omgeving voor het oplossen van sociale dilemma's kon dienen. Het soort sociale zekerheid dat in de Nederlanden werd georganiseerd binnen de gildenstructuur – en dan in het bijzonder voor levenscyclusgebonden risico's zoals begrafenisarrangementen, weduwe-uitkering, ziekengeld en ziektekosten – werd elders vaak in de eerste plaats opgevangen binnen de familiale structuren. Het verdwijnen, of tenminste verzwakken, van de traditionele opvang binnen de familie in Noordwest-Europa hangt nauw samen met de opkomst van een heel specifiek familiepatroon in Noordwest-Europa, waarbij vooral de late huwelijksleeftijd van zowel mannen als vrouwen, het hoge percentages singles (ook onder vrouwen) en neolokaliteit opvallende verschillen zijn met de situatie elders in de wereld. Dit zogenaamde (West-)Europese huwelijkspatroon, voor het eerst beschreven door Hajnal (1965) als het *European Marriage Pattern* (EMP), bepaalt tot op de dag van vandaag de sociaal-culturele normen die aan het vormen van nieuwe huishoudens ten grondslag liggen. Nucleaire huishoudens, in plaats van de multi-generationale *extended families*, zijn een direct gevolg van neolokaliteit. Door de toegenomen migratie naar de stad, merkbaar aan de hoge urbanisatiegraad in de EMP-regio, leefden ook vele singles te ver van het ouderlijke huis om zorgtaken op zich te nemen. Het latere huwen zorgt er bovendien voor dat de levenscycli van generaties binnen die neolokale huishoudens grondig gaan verschillen van de levenscycli binnen *extended families*.¹⁶ Daar waar men in niet-EMP-regio's op relatief jonge leeftijd huwde – en dus ook relatief jong kinderen kreeg en vervolgens de zorg voor de ouderen op zich kon nemen – schuift de levenscyclus bij een latere huwelijksleeftijd aanzienlijk op. Op het moment dat de ouders in een EMP-gebied hulpbehoevend worden, zijn hun kinderen nog maar net aan de opbouw van hun gezin begonnen, waardoor het hen aan tijd en middelen ontbreekt – die zijn immers het meest beperkt tijdens de periode van gezinsuitbreiding – om ook voor hun ouders te zorgen. Dit fenomeen, waarbij kinderen in regio's met veel *nuclear households* niet meer in staat zijn om voor hun ouders te zorgen, staat centraal in de zogenaamde '*Nuclear Hardship theory*' (Laslett, 1988). Het is ook niet ondenkbaar dat de dominantie van nucleaire huishoudens tevens tot een verzwakking van familiebanden geleid heeft, waardoor individuen in ieder geval minder op bloedverwantschap als buffer in tijden van crisis konden rekenen. Men zou vanuit dit perspectief dus kunnen

stellen dat het *European Marriage Pattern* ertoe geleid heeft dat noden elders dienden opgevangen te worden en dat de instituties voor collectieve actie zoals gilden – in al hun varianten –¹⁷ daarvoor een geschikt alternatief boden, zij het dan meestal georganiseerd per beroepsgroep en niet altijd voor iedereen toegankelijk.¹⁸

Een derde factor, naast de afwezigheid van een sterke staat en een steeds afnemend belang van familiebanden, is de juridische onderbouwing van het samenwerken als groep. Reeds in de late middeleeuwen werd het concept ‘*universitas*’ in het eesterse recht geïntroduceerd: een concept waarmee groepsaansprakelijkheid mogelijk werd (Berman, 1983). Groeperingen als gilden werden zo dus als rechtspersoon beschouwd, en het is deze rechtspersoon die bij geschillen de partij vormde waarmee men in dispuut ging, niet zozeer de individuele leden van het gilde. Dit zorgde ervoor dat gemeenschappelijk genomen risico’s ook gemeenschappelijk – en niet individueel – konden worden gedragen. Het spreekt voor zich dat engagement van individuele leden de organisatie ten goede kwam. De universiteiten hebben hun naam aan dit juridische vehikel te danken en functioneerden in oorsprong eveneens als een soort gilde.¹⁹ Hoewel het duidelijk is dat dergelijke juridische instrumenten het individu een grotere zekerheid zullen hebben gegeven bij het opzetten van collectieve instituties, is echter nog onvoldoende onderzoek gedaan om met grote zekerheid te kunnen stellen in welke mate dit nu ook als een soort voorwaarde voor het ontstaan van instituties voor collectieve actie beschouwd kan worden.

Zelfs in het vroegmoderne Europa mocht echter ook de marktwerking en de invloed ervan op het voortbestaan van de instituties niet onderschat worden. Enerzijds dienden instituties voor collectieve actie het individu te beschermen tegen de markt – zoveel wordt duidelijk uit de relatie tussen urbanisatie en de toename van instituties als gilden en uit de expliciete referenties naar de mogelijke nefaste impact van de markt. Commercialisering van goederen die gemaakt waren met grondstoffen van de gemene grond werd vaak aan een strikte regulering onderworpen. In reguleringen vinden we beperkingen terug waarbij melk van koeien die op de gemene weide hadden gestaan niet buiten het dorp mocht worden verkocht. Vee dat de winter niet had doorgebracht in de stallen van de weiderechthebbende boer mocht niet op de gemene weide; op deze wijze werd vermeden dat de gemeenschappelijke weiden voor vetmesten in plaats van voor de basisbehoeften werden gebruikt. Tal van varianten die de belangen van de zelfvoorziening boven die van de commercialisering plaatsten kunnen in de bewaarde reguleringsdocumenten teruggevonden worden, wat aantoont dat de *commoners* zich goed bewust waren van de mogelijke nefaste invloed van commercialisering op hun gemeenschappelijke weides. *Freeriding*, met het oog op

individuele verrijking en een mogelijke *tragedy of the commons* tot gevolg, moest te allen tijde vermeden worden.

198 Anderzijds is het niet ondenkbaar dat de toenemende marktintegratie ook een positieve rol gespeeld heeft op het individuele niveau. Onderzoek (Gintis e.a., 2004) toont aan dat een hogere mate van contact met de markt individuen aanzet tot een hogere mate van reciprociteit. Hoewel de relatie met het voorkomen van instituties voor collectieve actie in het historische Europa nog niet onderzocht is, is het wellicht ook niet toevallig dat precies in de regio rond het Noordzeegebied (waar de markten zich het snelst ontwikkelden) er ook een opvallende sterke ontwikkeling van dat soort instituties plaatsvond. De ontwikkeling van de markt gaf in vele gevallen ook aanleiding om bijvoorbeeld gilden op te richten, precies met de bedoeling om de uitwassen ervan te beperken. Men zou kunnen stellen dat geïnstitutionaliseerde collectieve actie voor de individuen als het ware voor een soort *modus vivendi* zorgde om in de gegeven omstandigheden het meeste uit de zich nog ontwikkelende markt te halen, zonder dat ze daarbij ook de negatieve effecten zouden voelen.

Dat instituties zoals markegenootschappen vandaag de dag zo goed als geheel uit het Nederlandse landschap en het collectieve geheugen verdwenen zijn, is een gevolg van een liberaliseringsgolf die sinds de achttiende eeuw allerlei vormen van gemeenschappelijk eigendom in geheel West-Europa bedreigde. De 'ruimte' die noodzakelijk is om instituties voor collectieve actie van onderaf te vormen, verdween steeds meer onder druk van de zich vormende natiestaten. Intussen werd, mede onder invloed van het Verlichtingsdenken, privaat eigendom naar voren geschoven als hét middel bij uitstek om economische groei te stimuleren. Het individu diende zich te kunnen verzekeren van de resultaten van zijn inspanningen op het land of in de handel. Daarvoor was privébezit van productiemiddelen een must. Gemeenschappelijk eigendom van land of andere productiemiddelen zou ervoor zorgen dat men zich niet ten volle inspande, omdat de verdeling van de opbrengst onzeker geweest zou zijn. Met dit uitgangspunt van vele machthebbers in de achttiende en negentiende eeuw (en bij uitbreiding tot op vandaag) werden vormen van instituties voor collectieve actie zoals gilden en gemene gronden bestempeld als 'relicten van het verleden'. Gemeenschappelijk bezit en economische samenwerking werden als belemmeringen voor verdere economische groei beschouwd. De bekendste variant van deze privatiseringsdrang staat bekend als de *Enclosures*: de langdurige en intensieve campagne van de Engelse overheid om gemene gronden bij wet te privatiseren (zie Humphries, 1990; Neeson, 1996; Shaw-Taylor, 2001a). Over de gevolgen op sociaal vlak en de (verwachte) effecten op de landbouwproductiviteit van deze *enclosures* is het laatste woord nog

niet gezegd, maar vaststaat dat deze een buitengewoon ingrijpende invloed op de samenleving hebben gehad. De privatisering van de markegenootschappen met de wet van 1886 is wellicht minder in het geheugen blijven hangen, maar dit had voornamelijk te maken met het vrij late tijdstip: tegen de tijd dat gemene gronden in Nederland van bovenaf werden geliquideerd was het landbouwsysteem reeds door een omwenteling gegaan waardoor gemene gronden van onderschikt belang waren geworden voor het functioneren van de landbouw en veeteelt (Demoed, 1987, pp. 7-14). Dit betekent echter niet dat alle instituties voor collectieve actie onder druk van de overheid ten onder gingen. In vele gevallen was er intern, bij de leden, ook minder interesse in de activiteiten van het gilde of markegenootschap (Verleysen, 2001).

5. Nieuwe perspectieven voor interdisciplinair langetermijnonderzoek naar sociale dilemma's

De hierboven vastgestelde gelijkenissen tussen instituties bieden de historicus een bijzonder –en vernieuwend – raamwerk om het belang van (een bepaald type) instituties voor de vorming van onze huidige samenleving te evalueren. Sinds de introductie van de *New Institutional Economics* in de economische geschiedenis wordt de uitbouw van instituties als een van de fundamentele verschillen tussen het zich snel economisch ontwikkelende West-Europa en de rest van de wereld opgevoerd (North, 1990). Nog afgezien van het gebrek aan een eenduidige definitie van ‘instituties’ mist dit debat echter ook aandacht voor het interne functioneren van instituties: Wat voor regels hanteren ze? Wie past de regulering aan en hoe gebeurt dat, rekening houdend met de veranderende omstandigheden, zowel in de directe omgeving (demografisch, ecologisch, economisch, enzovoort) als de effecten daarvan op de betrokkenen (samenstelling en grootte van de groep, gebruikswaarde van de aangeboden diensten en goederen voor de betrokkenen, afhankelijkheid van die goederen enzovoort)? Wat maakt deze instituties veerkrachtig en in welke mate is dat te danken aan effectievere regelgeving? Deze en andere vragen worden binnen de historiografie relatief weinig gesteld; meestal wordt genoeg genomen met de vaststelling dat een bepaalde institutie ‘bestond’ (Greif, 1993) of wordt de afwezigheid van een bepaald institutioneel raamwerk gezien als de verklaring van een gebrek aan economische vooruitgang.²⁰

Een van de mogelijke pistes om deze en andere vragen te beantwoorden is niet alleen de relatie tussen de opkomst, verandering en het verdwijnen van verschillende types instituties en een aantal externe factoren te bestuderen, maar om ook in de regulering van deze instituties te duiken en te analyseren in welke mate veranderingen ‘geïnternaliseerd’

werden in hun regulering. Hoe kon men bij bevolkingsstijging bijvoorbeeld verhinderen dat het aantal gebruikers van een markegenootschap plots verdubbelde, met grote risico's op overbeweiding tot gevolg? Besloten de 'commoners' om hun institutie meer exclusief te maken, met strengere toegangsregulering tot gevolg? Of werd ervoor gekozen om de weiderechten te herverdelen, met minder rechten per persoon, maar voor een grotere groep rechthebbenden? Of werd er gekozen voor een strikter sanctioneringbeleid, met intensievere monitoring van het eigenlijke gebruik? Welke factoren bepalen waarvoor men kiest? Kiest men andere oplossingen in economisch ongunstige tijden dan in tijden van welvaart? Deze en andere vragen kunnen ook gesteld worden voor allerlei andere vormen van instituties. Exclusiviteit – afgedwongen door het beperken van de 'toegang' tot de institutie tot een bepaalde groep belanghebbenden – is een duidelijk kenmerk van al deze instituties. Hun lokale karakter en het feit dat de regulering van onderop gecreëerd en niet van bovenaf gedictieerd wordt, zorgen ervoor dat ze heel nauw aansluiten bij de specifieke noden en doelstellingen van de betrokken groep. Instituties moeten veranderingen in hun omgeving kunnen 'internaliseren' om te overleven op de lange termijn.

Een sociaal dilemma oplossen vereist een verre blik vooruit, waarbij het belang van het individu ondergeschikt gemaakt wordt aan toekomstige generaties, waaronder zelfs personen die de huidige belanghebbenden nooit zullen kennen. Deze blik 'vooruit' heeft bepaalde methodologische implicaties voor het onderzoek naar instituties voor collectieve actie waarvoor de onderzoeksmethoden binnen de sociale wetenschappen ontoereikend zijn. *Field studies*, zoals in Ostrom's *Governing the commons*, kunnen met interviews hoogstens de situatie van een paar generaties terug reconstrueren; experimentele studies kunnen herhaald worden, maar vinden wel telkens binnen dezelfde omgeving plaats. Verschillende generaties verder kijken blijkt erg moeilijk, zelfs met gecombineerde onderzoeksmethoden. Historisch onderzoek kan hier uitkomst brengen vanwege het intrinsieke belang van de lange termijn bij historisch onderzoek. Maar binnen de historiografie is onderzoek naar structurele oplossingen voor sociale dilemma's vooralsnog geen gangbaar uitgangspunt. Zoals eerder in dit artikel toegelicht, zijn institutionele vergelijkingen vooral beperkt tot het al dan niet aanwezig zijn van bepaalde vormen van instituties, wat *an sich* weinig zegt over de mate waarin ze veerkrachtig waren. Bovendien beperken dergelijke studies zich meestal tot één type institutie terwijl – Ostrom's-gewijs – een *cross-type* vergelijking veel beter kan aantonen welke institutionele arrangementen het beste werken onder bepaalde omstandigheden (Ostrom, 1990).

Ondanks de vele inhoudelijke aanknopingspunten, is het voor historici geen sinecure om bij de sociologische benadering rond sociale dilem-

ma's aan te knopen. Hiervoor is een aantal redenen, die deels methodologisch van aard zijn. Ten eerste is het onderzoek naar sociale dilemma's binnen de sociologie vaak op experimenten gebaseerd, wat begrijpelijkerwijs wel problemen oplevert voor historici. Men kan wel een historische situatie naspelen in een laboratorium maar het is onmogelijk om daarbij ook alle toen geldende condities te integreren in het experiment. Toch biedt het historische 'laboratorium' ook mogelijkheden om retrospectief de reactie van individuen op sociale dilemma's te reconstrueren. Hoewel het bronnenmateriaal niet voor het grijpen ligt, zijn er wel degelijk instituties voor collectieve actie waarbij het gedrag van deelnemers gedurende een periode van soms zelfs meer dan een eeuw te volgen valt, een voordeel dat binnen de sociologie vrijwel ongekend is. Een ander verschil ligt in de onderzoekseenheid die historici hanteren: niet de actie en reactie van het individu staan centraal, maar de acties en reacties van de groep, zowel wat interne veranderingen betreft als ten aanzien van externe, meer contextuele, factoren. In het *enclosure*-debat – dat lang ook het debat over *commons* op het Europese continent heeft beheerst – werden *commoners* zelden of nooit als individuen beschouwd (met uitzondering van het werk van Shaw-Taylor (2001a en 2001b), maar eerder als een machteloze groep paupers. Dit beeld klopt tot op zekere hoogte, maar de heterogeniteit binnen de groep en hoe deze door de tijd evolueerde kan ook een – tot op heden grotendeels onderschatte – rol gespeeld hebben in de mate waarin *commons* een essentieel onderdeel vormden van de plattelandseconomie. In toenemende mate belandden *commoners* in het industrialiserende Engeland in armoede en loonafhankelijkheid. In dat geval beschikten ze vaak ook niet langer over grond voor de meest essentiële voedingsstoffen, en hadden ze wellicht ook geen vee te weiden op het gemeenschappelijke weideland. Enkel door de individuele veranderingen binnen de groep te bestuderen kunnen we ook achterhalen in welke mate *commoners* nog afhankelijk waren van gemeenschappelijke gebruiksregimes. Om dit te bepalen moet men als onderzoeker ook oog hebben voor de bredere context: ook hier ligt een verschil in aanpak tussen de verschillende disciplines. Met uitzondering van de biografen onder hen, zijn historici niet zozeer op zoek naar de persoonlijke drijfveren achter bepaalde keuzes, maar trachten eerder de langetermijnevoluties voor de gehele samenleving te verklaren. Dit is niet alleen een gevolg van het gebrek aan egodocumenten, maar ook door de grote debatten die zich eerder op een macroniveau dan op een microniveau afspelen (zie bijvoorbeeld het *Great Divergence Debate* (Pomeranz, 2001)). Een toenadering tussen disciplines zou het wellicht makkelijker maken om de 'million mutinies' (van Zanden, 2009) op het individuele niveau te verbinden aan de macroveranderingen op de lange termijn. De motivaties en persoonlijke omstandigheden van individuen zijn voor

historici veel moeilijker te achterhalen dan voor sociologen, waardoor het voor deze laatste disciplinegroep meer voor de hand ligt om micro-macro links te identificeren (Raub, Buskens & van Assen, 2011). Zonder enige twijfel valt op dit terrein voor historici nog veel te leren.

De toekomst biedt nog tal van kansen voor zowel historici als onderzoekers uit andere disciplines om sociale dilemma's vanuit andere, boeiende perspectieven te gaan bestuderen. Tal van interessante vragen, bronnen -zelfs nog nagenoeg niet bestudeerde instituties- kunnen vanuit het hierboven gestelde kader een extra dimensie bieden aan de historiografie, maar evenzeer kunnen ze een nagenoeg onuitputtelijke bron van inspiratie en onderzoeksmateriaal bieden voor de sociale wetenschappen. Vragen over de impact van bevolkingsgroei en heterogeniteit op het oplossen van sociale dilemma's binnen de samenleving kunnen op een veel langere termijn en vanuit een veel breder perspectief bestudeerd worden. Maar evengoed laten de historische bronnen toe om op individueel niveau te bestuderen wat de effecten van verschillende vormen van sanctionering zijn op het gedrag, en dit op de (hele) lange termijn.²¹

6. Tot slot

Tijd speelt een essentieel onderdeel in de sociale-dilemma-problematiek: het is erg moeilijk om als individu op de lange termijn te denken en alle potentiële problemen te voorzien. Dankzij ontwikkelingen in de bèta-wetenschappen kunnen we vele potentiële gevaren van ons menselijk handelen nu met meer zekerheid inschatten, ook op de lange termijn. Nu rest ons nog de zoektocht naar het juiste 'governance model' om die gevaren collectief aan te pakken. Ver hoeven we daarvoor niet te zoeken: een paar honderd jaar terug werden vele varianten al uitgetoet. Opvallend genoeg lijkt de geschiedenis zich tot op zekere hoogte ook te herhalen. De recente hernieuwde interesse voor lokale vormen van zelforganisatie,²² de groeiende interesse in het coöperatieve bedrijfsmodel, maar ook tal van virtuele samenwerkingsverbanden lijken een nieuwe 'stille revolutie' aan te kondigen, deze keer niet zozeer bij afwezigheid van door de staat of markt aangeboden oplossingen, maar precies door het deficit ervan. De instituties die in dit artikel aan bod kwamen zijn te typeren als pogingen om sociale dilemma's op een structurele wijze op te lossen. Ze stellen het collectieve belang boven het individuele belang. Desalniettemin lonkt altijd de mogelijkheid om als individu zelfzuchtig op te treden. Het individuele kortetermijnbelang is vaak aantrekkelijker dan het vooruitzicht op een duurzame toekomst. Dat geldt voor de deelnemers van al de besproken instituties. Het voordeel om al deze instituties op dezelfde wijze te benaderen ligt in het identificeren van een succesformule voor samenwerken, en evengoed het vaststellen van waar

samenwerken en -leven grondig fout ging. Het samen delen van land, of kennis, of een verzekering, mag dan al voordelen opleveren, samenwerking kan evengoed leiden tot regelmatig een fikse ruzie. Het analyseren van hoe men dergelijke problemen trachtte te voorkomen en conflicten kon oplossen levert een aantal interessante 'lessen' op voor de hedendaagse samenleving. In onze perceptie van eigendom is vandaag weinig ruimte over voor collectieve oplossingen. Ofwel los je het probleem zelf op (als privépersoon), ofwel lost de staat het op. Beide opties hebben aanzienlijke nadelen en niet altijd het gewenste effect, terwijl collectieve oplossingen vaak schaalvoordelen opleveren, het toelaten om risico's te vermijden en het sociale weefsel van een samenleving versterken. Meer aandacht voor de rol van instituties voor collectieve actie in het verleden, in allerlei omstandigheden, kan ook als inspiratie dienen voor de hedendaagse samenleving.

Noten

- 1 T.demoor@uu.nl, hoofddocent Economische en Sociale Geschiedenis/Kenniscentrum Institudies van de Open Samenleving, Universiteit Utrecht. Het onderzoek voor dit artikel werd mogelijk gemaakt door financiering van de European Research Council onder het 7de kaderprogramma van de Europese Commissie (FP7/2007-2013)/ERC grant agreement n° 240928) als onderdeel van het project 'United we stand'. The dynamics and consequences of institutions for collective action in pre-industrial Europe' (2010-2014). Voor meer informatie over dit project, zie www.collective-action.info. Met dank aan Vincent Buskens, Ineke Maas en René van Weeren voor het grondig nalezen en becommentariëren van eerdere versies van deze tekst.
- 2 Getuige daarvan de uitgebreide literatuur over onder andere *commons*, die o.a. te raadplegen is via *The Digital Library of the Commons* (<http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/>) en de *International Journal of the Commons* (<http://www.thecommonsjournal.org/>). Tal van voorbeelden zijn ook te bekijken via <http://www.iasc-commons.org/impact-stories>.
- 3 In dit artikel wordt voor meer achtergrondinformatie veelvuldig verwezen naar (onderdelen van) de website www.collective-action.info, waar de onderzoeksresultaten van verschillende grote onderzoeksprojecten rond instituties voor collectieve actie die gecoördineerd worden vanuit de afdeling economische en sociale geschiedenis van de Universiteit Utrecht bij elkaar gebracht worden.
- 4 Zie hiervoor o.a. samenaankoopinitiatieven zoals <http://www.metdestroommee.nl>; vergelijkbaar, maar gestuurd door een commerciële organisatie zijn bijvoorbeeld www.wijwillenzon.nl en www.groupon.com.
- 5 Voor een uitvoeriger beschrijving van deze ontwikkelingen vanaf de Late Middeleeuwen, zie De Moor (2008), Lynch (2003), en Reynolds (1997).
- 6 Er zijn ook voorbeelden van vele gilden-gevalstudies beschreven op http://www.collective-action.info/_CAS_GUI_new.
- 7 De Engelse variant '*commons*' is tegenwoordig wijd en zijd gekend door allerlei initiatieven die -in sommige gevallen oneigenlijk- gebruikmaken van de term, zoals bijvoorbeeld *Creative commons*.

- 8 Voor meer achtergrondinformatie over de verschillende soorten 'commons' in Europa, zie http://www.collective-action.info/_TYP_COM; zie ook van Zanden (1999) en Hoppenbrouwers (2002).
- 9 Zie De Munck, Lourens & Lucassen (2002).
- 10 Zie onder andere de overeenkomst uit 1442 van de Utrechtse begijnen met het linnenweversgilde om aan deze laatste jaarlijks 1,5 pond te betalen voor het door het gilde verleende recht om met twee of drie weefgetouwen doeken te weven (Het Utrechts Archief, Archieven van de kloosters (toegang 0705), inventarisnummer 989).
- 11 Onderzoek naar dynamiek van regulering en de relatie met veranderingen in omgevingsfactoren op de zeer lange termijn is het onderwerp van het 'Common Rules'-onderzoek van de universiteiten van Utrecht, Pamplona, Lancaster en Bologna. Zie hiervoor http://www.collective-action.info/_PRO_NWO_CommonRules_Main.
- 12 Voor voorbeelden van een aantal historische irrigatiesystemen, zie o.a. http://www.collective-action.info/_CAS_WAT_SPA_Albalatudela
- 13 Voor een uitvoerige behandeling van de factoren die de opkomst van instituties voor collectieve actie kunnen verklaren, zie De Moor (2008).
- 14 Aan een 'kwantificering' van het voorkomen en de evolutie van instituties voor collectieve actie wordt momenteel gewerkt binnen het kader van het ERC-project United we Stand, zie hiervoor http://www.collective-action.info/projects_ERC-Grant.
- 15 Over de fragmentatie van Europa in de middeleeuwen zie Tilly (1990); voor een bespreking van de implicaties van de politieke fragmentatie voor economische ontwikkeling, zie van Zanden (2009).
- 16 Hoewel het geen vaststaand feit is dat er binnen 'extended families' altijd vroeger gehuwd wordt door zowel mannen als vrouwen, is het wel zo dat binnen de nucleaire families van West-Europa relatief laat gehuwd werd en nog steeds wordt. De situatie die we hier beschrijven is specifiek voor het gebied waar het Europese Huwelijkspatroon ontstond. Zie ook Greif (2006a, pp. 308-312 en 2006b).
- 17 Zie hiervoor http://www.collective-action.info/_TYP_GUI.
- 18 Onderzoek rond het *European Marriage Pattern* en de implicaties ervan voor samenleving en economie zijn in volle gang, zie onder andere http://www.collective-action.info/projects_ERCGrant.
- 19 Dit wordt overigens ook nog steeds in de binnen universiteiten gehanteerde terminologie weerspiegeld: het meest voor de hand liggende voorbeeld daarbij is de term 'master-proef'.
- 20 Zie bijvoorbeeld het werk van Timur Kuran, waarin onder meer de afwezigheid van een juridische onderbouwing van het corporatie-concept (zoals het Europese *Universitas*-concept, zie verder in dit artikel) en de *waqf*-een organisatie tot op zekere hoogte vergelijkbaar met onze 'stichtingen'- aangewezen worden als verklaring voor het gebrek aan de economische ontwikkeling in het vroegere Midden-Oosten (Kuran 2001, 2004, 2005).
- 21 Over dit en aanverwante vragen over de regulering van gemeenschappelijk gebruik van land loopt momenteel een comparatief project (Nederland, België, Verenigd Koninkrijk, Spanje en Italië) aan de afdeling Economische en Sociale Geschiedenis van de Universiteit Utrecht, zie hiervoor: http://www.collective-action.info/_PRO_NWO_CommonRules_Main.
- 22 Zie initiatieven zoals <http://www.z11.org.nl/zelf/home.do>, maar ook pogingen van overheden om zelforganisatie en coöperatieven te stimuleren: zie het Big

Society plan van David Cameron in Verenigd Koninkrijk (zie <http://www.cabinetoffice.gov.uk/big-society>) en de Vlaamse overheid die inzet op coöperatieven in de sociale economie (zie <http://www.socialeconomie.be/nieuws/de-coöperatieve-revolutie-samen-toekomstgericht-ondernemen-%E2%80%93-14-juni-2011>).

205

Literatuur

- Bairoch, P., Batou, J. & Chèvre, P. (1988). *La population des villes Européennes de 800 à 1850*. Genève: Librairie Droz.
- Berman, H. (1983). *Law and Revolution: the formation of the western legal tradition*. Cambridge (Mass.): Harvard U.P.
- Bosker, M., Buringh, E. & Zanden, J.L. van (2008). From Baghdad to London. The dynamics of urban growth in Europe and the Arab world, 800-1800. Discussion paper Centre for Economic Policy Research, London, UK. Geraadpleegd via www.cepr.org/pubs/dps/DP6833.asp
- Demoed, H.B. (1987). Mandegoed schandegoed: een historisch-geografische beschouwing van de markeverdeling in Oost-Nederland in de 19e eeuw. Zutphen: Walburg Pers.
- Gintis, H., Henrich, J., Boyd, R., Bowles, S., Camerer, C. & Fehr, E. (2004). *Foundations of human sociality: ethnography and experiments in fifteen small-scale societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Greif, A. (1993). Contract enforceability and economic institutions in early trade: The Maghribi Traders' Coalition. *The American Economic Review*, 83, 525-548.
- Greif, A. (2006a). Family structure, institutions, and growth: the origins and implications of western corporations. *Papers and Proceedings American Economic Review*, May 2006. Beschikbaar online via Social Science Research Network: <http://ssrn.com/abstract=875008>
- Greif, A. (2006b). *Institutions and the path to the modern economy: lessons from Medieval trade*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hajnal, J. (1965). European Marriage Patterns in Perspective. In D.V. Glass & D.E.C. Eversley (Eds.), *Population in History*, 101-143. Chicago, IL.: Aldine.
- Hoppenbrouwers, P. (2002). The use and management of commons in the Netherlands. An overview. In M. De Moor, L. Shaw-Taylor & P. Warde (eds.), *The management of common land in north west Europe, c. 1500-1850* (pp. 88-112). Turnhout: Brepols.
- Humphries, J. (1990). Enclosures, common Rights, and women: the proletarianization of families in the late eighteenth and early nineteenth centuries. *The Journal of Economic History*, 50, 17-42.
- Kaijser, A. (2002). System building from below. Institutional change in Dutch water control systems. *Technology and culture*, 43, 521-548.
- Kollock, P. (1998). Social dilemmas: the anatomy of cooperation. *Annual Review of Sociology*, 24, 183-214.

- Kuran, T. (2001). The provision of public goods under Islamic law: origins, impact, and limitations of the waqf system. *Law & Society Review* 35, 841-898. Beschikbaar online op <http://www.jstor.org/stable/3185418>
- Kuran, T. (2004). Why the Middle East is economically underdeveloped: historical mechanisms of institutional stagnation. *Journal of Economic Perspectives*, 18, 71-90. Beschikbaar online op <http://www.jstor.org/stable/3216807>
- Kuran, T. (2005). The absence of the corporation in Islamic law: origins and persistence. *American Journal of Comparative Law*, 53, 785-834.
- Laslett, P. (1988). Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the 'nuclear-hardship' hypothesis. *Continuity and Change*, 3, 153-157.
- Lourens, P. & Lucassen, J. (1997). De oprichting en ontwikkeling van ambachtsgilden in Nederland (13e-19e eeuw). In C. Lis & H. Soly (Red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (pp. 43-77). Brussel: VUB-Press.
- Lucassen, J., Lourens, P. & De Munck, B. (2004). The distribution of guilds in the Low Countries, 1000-1800. In P. Massa & A. Moioli (Eds.), *Dalla corporazione al mutuosoccorso. Organizzazione e tutela del lavoro tra XVI e XX secolo* (pp. 33-56). Milano: Franco Angeli; series Storia della Società dell' Economia e delle Istituzioni.
- Lynch, K.A. (2004). *Individuals, Families and Communities in Europe, 1200-1800: The Urban Foundations of Western Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moor, T. De (2008). The Silent Revolution: A new perspective on the emergence of commons, guilds, and other forms of corporate collective Action in Western Europe. *International Review of Social History*, 53, 179-212. doi: 10.1017/S0020859008003660
- Munck, B. De (2002). *Leerpraktijken. Economische en sociaal-culturele aspecten van beroepsopleidingen in Antwerpse ambachtsgilden, 16de-18de eeuw* (Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling). Vrije Universiteit Brussel, Brussel, België.
- Munck, B. De, Lourens, P. & Lucassen, J. (2002). The establishment and distribution of craft guilds in the Low Countries 1000-1800. In M. Prak, C. Lis, J. Lucassen & H. Soly (Eds.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power, and representation* (pp. 32-73). Aldershot: Ashgate.
- Neeson, J.M. (1996). *Commoners: common right, enclosure and social change in England, 1700-1820*. Toronto: York University.
- North, D. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the commons. The evolution of institutions for collective action*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Ostrom, E. (2009), *Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems*. Nobel Prize Lecture, Stockholm University, December 8, 2009. Available online at: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/2009/ostrom-lecture.html
- Pomeranz, K. (2001). *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Prak, M. (1992). 'Een verzekerd bestaan'. *Ambachtslieden, winkeliers en hun gilden in Den Bosch (ca. 1775)*. In B. de Vries & T. van Tijn, *De kracht der zwakken: studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (pp. 49-79). Amsterdam: Stichting Beheer IISG.
- Raub, W., Buskens, V. & Assen, M.A.L.M. van (2011). Micro-Macro Links and Micro-Foundations in Sociology. *Journal of Mathematical Sociology*, 35, 1-25.
- Reher, D.S. (1998). Family ties in Western Europe: persistent contrasts. *Population and Development Review*, 24, 203-234.
- Reynolds, S. (1997). *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*. Oxford: Clarendon Press.
- Richardson, G. (2004). Guilds, Laws, and Markets for Manufactured Merchandise in Late-Medieval England. *Explorations in Economic History*, 41, 1-25. Beschikbaar online op http://works.bepress.com/gary_richardson/6.
- Shaw-Taylor, L. (2001a) Parliamentary enclosure and the emergence of an English agricultural proletariat, *The Journal of Economic History*, 61, 640-662.
- Shaw-Taylor, L. (2001b) Labourers, cows, common rights and parliamentary enclosure: the evidence of contemporary comment c. 1760 - 1810, *Past and Present*, 171, 95-126.
- Schuppen, A. van (2011). Verenigd in het veen: het Veenraadschap van de Stichtse en Gelderse venen als institutie voor collectieve actie, 1546-1650. *Leidschrift*, 25 (2), 21-39.
- Slicher van Bath, B.H. (1978). *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis*. Utrecht: Het Spectrum.
- Soens, T. (2009). Ontstaan en organisatie van de Vlaamse kustwateringen. In T. Soens (Red.), *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)* (pp. 17-72). Gent: Ginkgo Academia Press.
- Tielhof, M. van (2007). Betrokken bij de waterstaat. Boeren, burgers en overheden ten zuiden van het IJ. In E. Beukers (red.), *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijtdeel I* (pp. 61-96). Hilversum: Verloren.

- Tilly, C. (1978). *From mobilization to revolution*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Co.
- Tilly, C. (1990). *Coercion, capital, and European states, AD 990-1990*. Cambridge (Mass.): Basil Blackwell.
- Verleysen, F. (2001). 'Pretense Confrerieën'? Devotie als communicatie in de Antwerpse corporatieve wereld na 1585. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 27, 153-174.
- Vleuten, L. van der & Zanden, J.L. van (2010). Drie golven gilden. Institutionele ontwikkeling van koopliedengilden tot knechtbussen. *Leidschrift*, 25 (2), 59-71.
- Zanden, J. L. van. (1999). The paradox of the marks. The exploitation of commons in the Eastern Netherlands, 1250-1850. *Agricultural History Review*, 47, 125-145.
- Zanden, J.L. van (2009). *The long road to the Industrial Revolution. The European economy in a global perspective, 1000-1800*. Leiden: Brill Publishers.